

Freud als futurist?

Enkele voorzetten ter introductie

Thus conscience makes cowards of us all

Hamlet, Shakespeare

Beslissend voor het lot van het mensdom lijkt mij de vraag of en in welke mate haar culturele ontwikkeling erin zal slagen de verstoring van het samenleven door de menselijke agressie en zelfvernietigingsdrift de baas te worden.

Sigmund Freud

In: Mark Kinet, Marc De Kesel & Sjef Houppermans (Red.) (2011) *Het nieuwe onbehagen in de cultuur*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 7-14

Mark Kinet

Ruim tachtig jaar geleden en precies in het midden van het *interbellum* verscheen een van Freuds meest gelezen essays: *Het onbehagen in de cultuur* (geschreven in 1929, gepubliceerd in 1930). Het is een cultuurfilosofische tekst waarvan de eerste druk van 12000 exemplaren binnen het jaar was uitverkocht. De boodschap is nogal pessimistisch: ‘*Het oogmerk dat de mens ‘gelukkig’ is, komt in het plan van de ‘schepping’ niet voor...*’ (o.c. p 472). Of nog: ‘*Geen wonder dat de mensen zich al gelukkig prijzen als zij aan het ongeluk zijn ontsnapt of het lijden hebben doorstaan*’ (p 473)

Heeft deze donkere bril te maken met de keelkanker die enkele jaren tevoren bij Freud was vastgesteld en die hem dagelijks heel wat pijn bezorgde? Met een over het algemeen weinig optimistische tijdgeest volgend op de ervaring en de naweeën van de Grote Oorlog? Met de exponentieel toenemende inflatie die o.a. culmineerde in Wall Street’s beurscrash? Met het (ook in zijn Weense woonplaats) oprukkende antisemitisme van de nationaal-socialisten? Freud beklemtoont alleszins herhaaldelijk het *transhistorisch* karakter van dit onbehagen. Het is toe te schrijven aan onbewuste schuldgevoelens als onvermijdelijk nevenproduct van de cultuur. De laatste definieert hij in zijn *ruime* betekenis als ‘*Het totaal van prestaties en inrichtingen waarin*

ons leven zich onderscheidt van dat van onze dierlijke voorouders en die een tweeledig doel dienen : bescherming van de mens tegen de natuur en regeling van de relaties tussen de mensen onderling.' (p 484) Het gaat dan welteverstaan over de westerse cultuur die in belangrijke mate de stempel draagt van de grote (vaderlijke) monotheïsmen.

Na enkele inleidende gedachten over religie die voortborduren op zijn vorige boek *De toekomst van een illusie* (1927) legt hij vanaf het tweede hoofdstuk een aantal pijnpunten bloot. *'Het lijden dreigt van drie kanten: vanuit ons eigen lichaam dat tot verval en ontbinding is voorbestemd en zelfs pijn an angst als waarschuwingssignalen niet kan missen, vanuit de buitenwereld, die met oppermachtige, onverbiddelijke, vernietigende krachten tegen ons tekeer kan gaan, en tot slot vanuit de betrekkingen met andere mensen. Het aan deze laatste bron ontsproten lijden ondergaan wij misschien met de grootste smart, we zijn geneigd het als een in zekere zin nodeloze toegift te beschouwen, hoewel het waarschijnlijk even fataal en onafwendbaar is als het lijden uit andere bron'* (1929 p 472).

In het derde hoofdstuk botsen we op de paradox dat de mens beschaving *nodig* heeft om zich te beschermen tegen natuur én natuurstaat (met zijn oorlog van allen tegen allen gebaseerd op het recht van de sterkste). Anderzijds is deze beschaving driftvijandig en zorgt ze voor *frustratie*. De menselijke conditie heeft volgens Freud bijvoorbeeld onvermijdelijk te lijden onder de tegenstelling tussen beschaving en seksualiteit. In de volgende hoofdstukken worden achtereenvolgens onderliggende en interne spanningsverhoudingen besproken tussen libido en zelfbehoud, lustprincipe en realiteitsprincipe, liefde en destructie, Eros en Thanatos. De prijs die we voor onze cultuur betalen is het verlies van geluk dat gevolg is van (onbewust) schuldgevoel. Dit laatste is de resultante van agressie waarvan het *Über-Ich* de drager wordt. Naar het eind van zijn essay noemt Freud meer en meer de destructiedrift als het grootste probleem voor de cultuur. *'In mijn verdere betoog stel ik mij dus op het standpunt dat de neiging tot agressie een oorspronkelijke, zelfstandige driftdispositie van de mens is, en herhaal ik mijn uitspraak dat de cultuur hier op haar grootste obstakel stuit.'* (ibid. p 511)

Freud doet hier en daar uitspraken waarvan in een actuele lectuur enige futuristische implicaties doorklinken. Ik citeer er slechts enkele.

'...Het leven is zwaar en we kunnen het alleen verdragen met behulp van verzachtende middelen. Sterke afleidingen waardoor wij onze ellende gering achten, surrogaatbevredigingen die de ellende verminderen, en verdovende middelen die ons daarvoor ongevoelig maken...' (p 471). Zijn entertainment, media en multimedia alsook de virtuele realiteit niet de belangrijkste verzachtende middelen van vandaag? Alleszins kunnen ze zowel voor afleiding, surrogaatbevrediging als verdoving zorgen. Het is de cultuur van de interpassiviteit waarbij we ons vergapen aan beelden niet in het minst om allerlei pijnlijke realiteit te verdringen.

'...Er is evenwel een andere en betere weg, doordat men als lid van de mensengemeenschap met behulp van de door wetenschap geleide techniek de aanval op de natuur inzet en haar aan de menselijke wil onderwerpt. Dan werkt men met allen aan het geluk van allen...' (p 472). Is het wel zo dat wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen per definitie tot meer geluk voor allen bijdragen? Hoe verpletterend is hun ecologische voetafdruk? Welke anomalieën zijn het gevolg van globalisatie? Genetic engineering, kunstmatige reproductie en het clonen zijn slechts enkele voorbeelden van vooruitgang die het gevoel van menselijkheid danig in het gedrang

brengen.

‘...De mens is om zo te zeggen een soort prothesegod geworden, heel groots als hij al zijn hulporganen aandoet, maar ze zijn niet met hem vergroeid en bezorgen hem soms nog veel last...’ (p 486). Kunnen we hierin geen vooruitblik lezen naar de mens als cyborg, waarbij god als ultieme garanderende figuur dood is en waarbij de mens bij wijze van spreken evolueert naar goddelijkheid door/dankzij de machine?

‘...Als men de persoonlijke rechten op stoffelijke goederen afschaft, resteren altijd nog de aan seksuele relaties ontleende privileges, die onder de eerder gelijkgerechtigde mensen onvermijdelijk een bron van de sterkste afgunst en hevigste vijandigheid worden...’ (p 504). Ziedaar de profetische prognose die Freud voor socialisme en communisme in petto heeft omwille van hun ‘idealistische miskennis van de menselijke natuur’ (p 530). Wel heeft er inmiddels een overstap plaats gevonden van Marxisme naar neo-Marxisme. Consumptiekapitalisme vervangt productiekapitalisme en productie ruimt veld voor *seductie* in een overgeërotiseerd universum.

Een tragische visie op de menselijke conditie is en blijft tot op vandaag alleszins in menig opzicht kenmerkend voor de psychoanalytische visie. Een categoriaal onderscheid tussen normaal en abnormaal bestaat niet, psychopathologie is voornamelijk te begrijpen als de uitvergroting van algemeen menselijke problemen, de mens is innerlijk verdeeld en leeft in een niet op te heffen disharmonie met zichzelf en met de natuur. In dit boek komen verschillende (cultuur)filosofische en psychoanalytische stemmen aan het woord die Freuds onbehagen tegen het licht houden van de actuele psychoanalyse en de hedendaagse cultuur. Wat valt er vandaag over dit onbehagen te zeggen en neemt het ten gevolge gewijzigde culturele omstandigheden en gevoeligheden nieuwe of andere gedaanten aan?

Lieven De Caeter begint dit boek met een panoramisch overzicht en gewaagt dan ook van een kleine (?) cartografie. Zijn insteek is vooral cultuurhistorisch en –filosofisch waarbij hij naast maatschappelijke ook macropolitieke analyses maakt. Beschavingsdruk maakt volgens hem plaats voor versnellingsstress, globalisering geeft vervreemding, ondanks *information overload* neemt onwetendheid toe en we stevenen af op een entropisch *Mad Max* imperium. Terwijl het oude onbehagen resulteerde uit driftmatige opstandigheid tegen de cultuur, verwijst het nieuwe omgekeerd naar een culturele angst voor terugkeer naar de natuurtoestand van het reële. Marc De Kesel zorgt hier voor een eerste wederwoord door een vervreemding te analyseren die constitutief is voor het menselijke.

Naar aanleiding van de film *The Matrix* verwijs ik naar diverse technologische ontwikkelingen. Na de dood van God zijn we terecht gekomen in een explosief moment. Er is een verlies van elk referentieel principe met een totale vrijheid zonder enige zekerheid of houvast. Er zijn geen betekenissen, geen verbanden en de *sky* lijkt wel de enige *limit*. Binnen het allesoverheersend consumptiekapitalisme worden we niet alleen gevoed, maar ook geëxploiteerd door beelden en objecten die we zelf hebben gecreëerd. Het is een *world wide web* waarin we zijn gevangen met *Big (M)Other* als een spin die lacht... Peter Verstraten dient van antwoord door vooral in te zoomen op de hedendaagse interpassiviteit.

Na bespreking en een lacaniaanse lectuur van Freuds essay introduceert Paul Verhaeghe drie

verschillende culturen met elk hun eigen impact op identiteit, onbehagen en psychopathologie. Hij noemt ze ironisch het tijdperk van het juiste orgasme, dat van de verplichte vrije liefde en uiteindelijk dat van het genot op afbetaling. De verwerpelijke uitwassen van neoliberalisme, meritocratie en management-denken worden ontvullend en overtuigend uit de doeken gedaan. Zij verplichten volgens Verhaeghe de psychoanalyse tot duidelijke en kritische standpunten dienaangaande. Hier dien ikzelf van repliek.

Michel Thys contrasteert de *cultuur* van de zelfonthulling in de psychoanalyse met de *cultus* van de (zozegde) zelfonthulling in de media. Naar aanleiding van de film *Das Leben der Anderen* bespreekt hij het leven *van* anderen (voyeurisme) dat hij onderscheidt van het leven *voor* anderen (exhibitionisme). Hij onderzoekt waar transparantie en zelfonthulling overlopen in fascinatie en/voor het obscene onder andere in wat hij de 'pornografie van het psychische' noemt en eindigt met de specifieke psychoanalytische benadering van het geheim.

Sjef Houppermans geeft bespiegelingen over het onbehagen in de cultuur naar aanleiding van bepaalde dromen van René Descartes. Ook passeren enkele hedendaagse auteurs uit het Frans taalgebied de revue in een poging naar hedendaagse varianten van dit onbehagen te peilen.

Naar aanleiding van het verschijnen van haar bestseller *Stil de tijd* houdt Joke Hermsen een warm pleidooi voor een langzame toekomst. Zij schetst hoe diverse filosofen en schrijvers tegen de tijd aankijken en ermee omgaan en zoekt bij hen inspiratie voor een andere vorm van omgang met de overrompelende versnelling die ons vandaag in haar draaikolk gevangen houdt. Dominiek Hoens reageert tegendraads door vanuit de praktijk van de korte sessie uitgerekend te pleiten voor een zekere tijdsdruk en haast.

Marc De Kesel sluit de bundel af met een doordachte en kritische bespreking van Freuds redeneringen over cultuur en religie. Het direct verband dat Freud legt tussen religie (als *illusie*) en denkverbod wordt in een zorgvuldige argumentatie ontzenuwd. Monotheïsme kenmerkt zich misschien juist vooral door waarheidsliefde en religiekritiek. Het boek Job is volgens De Kesel de sfinx van de bijbel. Uit zijn ontsluiting van deze raadselachtige tekst verschijnt een soort inherente goddeloosheid die precies de harde kern van de religie uitmaakt. Verrassende conclusie is dan dat ze een kritisch realisme meer bevordert dan het te belemmeren.

Naar aanleiding van al het werk dat aan dit boek werd besteed verwijs ik graag naar de laatste woorden van *Candide* in Voltaires gelijknamige roman: *'Il faut cultiver notre jardin'*. We moeten in onze tuin werken. Of nogmaals naar Freud: *'In het bestek van een kort overzicht is het onmogelijk de betekenis van arbeid voor de libidohuishouding adequaat te beoordelen. Geen andere techniek om de levenswijze gestalte te geven bindt het individu zo sterk aan de realiteit als de accentuering van arbeid, waardoor zijn plaats althans verzekerd is in een deel van de realiteit, de mensengemeenschap. De mogelijkheid om een grote hoeveelheid libidineuze componenten, narcistische agressieve en zelfs erotische, te verschuiven naar de beroepsarbeid en de daarmee verbonden menselijke relaties, verleent er een waarde aan die niet onderdoet voor haar onmisbaarheid bij het handhaven en rechtvaardigen van iemands bestaan in de samenleving. Bijzondere bevrediging schenkt de beroepsuitoefening als ze vrijwillig is gekozen, dus toelaat dat bestaande neigingen gecontinueerde of constitutioneel versterkte driftimpulsen door sublimering nuttig worden gemaakt'* (p 475 n16)

Dat de lezer(es) van dit boek in zo veel arbeidsvreugde moge delen!

Literatuur

Freud, S. (1927) De toekomst van een illusie. *Werken 9* Amsterdam: Boom p 356-407.

Freud, S. (1929) Het onbehagen in de cultuur. *Werken 9*. Amsterdam: Boom p 456-532.